

Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.
**«Қазақ» газетіндегі
Әлихан Бөкейхановтың
қызметі**

Мақалада 1913-1918 жылдар аралығында Орынбор қаласында шыққан «Қазақ» газетінен алынған тарихи деректер қарастырылған. «Алаш» өкіметінің басшысы Әлихан Бөкейхановтың мақалалары негізінде қазіргі зерттеулер үшін аса құнды деректер ұсынылған, сонымен қатар Әлихан Бөкейхановтың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында «Дала уәлаяті», «Степной край», «Степной пионер», «Омиць», «Иртыш», «Голось степей» «Семеипалатинские областные ведомости», «Семипалатински листокъ», «Туркестанские ведомости», «Айқап», «Речь», «Сынъ отечества», «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», «Въ мире мусулманства» басылымдарында дарыу көрген мақалалары Алаш өкіметінің тарихы туралы құнды материалдар болып табылады. Автор мақалада қазіргі зерттеулер мен тарихи деректерге сүйене отырып Қазақ газетінде жарық көрген материалдардың тарихи құндылығын және ұлттық сана мен идеологияны қалыптастырудағы «Қазақ» газеті басылымының және Әлихан Бөкейхановтың қызметін жан-жақты талдаған.

Түйін сөздер: «Қазақ» газеті, Алихан Бөкейханов, Алаш, ұлт зиялылары.

Mekebayev T.K.,
Kumganbayev Zh.Zh
**Activities Alikhan Bukeikhanov
in the newspaper «Kazakh»**

The article deals with reliable documentary sources of the newspaper «Kazakh», go to Orenburg 1913-1918 gg. On the basis of Articles government leaders of «Alash» A.Bukeikhanov shows valuable information for modern researchers, that gives the opportunity to learn valuable historical materials about the history of Alash Orda autonomy of written article by Bukeikhanov in «Dala ualyaty» newspapers, «Steppe Region», «Omich», «Irtysch», «Semeipalatinskije oblastnyye statements», «Semipalatinsk listok», «Turkestan statements», «Aykap», «Speech», «S Our life», «Word», «Eastern Review» unreleased in the late XIXth and early XXth centuries. This article based on current research and historical documents of the author of an analysis of the value of historical documents published by «Kazakh» in the newspaper, and the role of «Kazakh» newspaper and A. Bukeikhanov in the formation of national identity and ideology.

Key words: «Kazakh» newspaper, Alyhan Bukeikhanov, Alash, national intelligence.

Мекебаев Т.Қ.,
Құмғанбаев Ж.Ж.
**Деятельность Алихана
Бокейханова в газете «Казах»**

В статье рассмотрены достоверные документальные источники газеты «Казах», выходившей в г. Оренбург с 1913-1918 гг. На основе статей руководителя правительстве «Алаш» А. Букейханова показаны ценные сведения для современных исследователей, что дает возможность познакомиться исторический ценными материалами об истории Алаш – Ординской автономий из написанных статьей А. Букейханова в газетах «Дала уәлаяті», «Степной край», «Степной пионер», «Омиць», «Иртыш», «Голось степей» «Семеипалатинские областные ведомости», «Семипалатински листокъ», «Туркестанские ведомости», «Айқап», «Речь», «Сынъ отечества», «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», «Въ мире мусулманства» издававшихся в конце XIX-го и в начале XX-х веков. В данной статье опираясь на современные исследования и исторические документы автором был проведен анализ ценности исторических документов опубликованных в газете «Казах», и роль газеты «Казах» и А. Бокейханова в формировании национального самосознания и идеологии.

Ключевые слова: газет «Казах», Алихан Бокейханов, Алаш , национальная интеллигенция.

**«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ
ӘЛИХАН
БӨКЕЙХАНОВТЫҢ
ҚЫЗМЕТІ**

Еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет құрғанымызда ел қамын ойлап, сол жолда өздерінің саналы ғұмырын құрбан еткен азаматтардың шынайы ғұмырларын тереңдей зерттеу тек тарихшы ғалымдар ғана емес басқа да ғылым саласындағы ғалымдарымыздың атқарған еңбектері жетерлік. Айтар болсақ филология, журналистика тағы да басқа салалардағы зерттеушілердің еңбектерінен көреміз. Сондай зерттелу үстінде жылдан жылға тың деректермен мәліметтер қатарынан шетелдік, отандық архив мұрағаттарынан табылып жатқан деректерде Алаш зиялылары қызметінің алатын орны ерекше.

Солардың ішінде әліде тың деректерді қажет ететін және қолда бар деректерді деректанулық талдаудан өткізетін Алаш өкіметінің басшысы Ә. Бөкейханов туралы ғылыми зерттеулер молынан керек етеді. Бұл мәселе ұлт көсемі Ә. Бөкейханов туралы ғылыми зерттеулер қаралмай жатыр деген ойымыз емес табылған деректерді дұрыс өз орнына пайдаланып нақтырақ жетілдіру әлі де болса азырақ. Жалпы тақырыбымызда аталғандай ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде басылып тұрған сол кезеңдегі мерзімді басылымдардың бірі «Қазақ» газеті бізге Ә. Бөкейхановтың қызметі туралы нақты мәліметтер беретіні анық. Олай дейтініміз «Қазақ» газеті Ә. Бөкейхановтың тікелей араласуымен өмірге келгені баршамызға белгілі. Негізінен келгенде Ә. Бөкейхановтың қызметі туралы зерттеулер жүргізгенде әртүрлі басылымдағы ұлт көсемінің мақалаларына көңіл бөлсек зерттеуіміздің оңтайлы шығатыны анық.

Зерттеушілердің пайымдауынша Ә. Бөкейхановтың мыңға жуық мақала мен очерктен және тағы да басқа туындылардан тұратын ғылыми публицистикалар 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін және одан кейінгі 1927 жылға дейін 50 ден астам қазақ және орыс газет-журналдарында, төңкеріске дейін ғана 30-ға жуық қазақ-орыс басылымдарында жарық көрген. Ә. Бөкейхановтың қаламынан туып, түрлі мерзімді басылымдарда жарық көрген туындыларының географиясы да қазіргі кең байтақ Еуразия кеңістігін қамтиді. Оның ең алғашқы бір топ мақаласы 1889 жылы Дала генерал губернаторының ресми үнқағазы ретінде Омбыда шығып тұрған «Особые прибавления къ «Акмолинскимъ областнымъ ведомостямъ» газетінің қазақша қосымшасы «Дала уәлаятының газетінен» [1] көрінсе,

көп ұзамай оның түрлі бүркеншік есімі көрсетілген туындыларын 1917 жылғы Ақпан төңкерісі мен Қазан бүлігіне дейінгі бір Омбының ғана «Степной край», «Степной пионер», «Омичь» «Иртыщ», «Голосъ степей», «Семейдің «Семипалатинские областные ведомости», «Семипалатинские листокъ», [2] Ташкенттің «Туркестанские ведомости», [3] Орынбордың «Қазақ» газеті [4] мен қазақтың тұңғыш «Айқап» журналынан [5] С.Петербургдың «Речь», «Сынъ отечества», [6] «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», Ресей мұсылмандарының «Въ мире мусулманства», «Мусульманская газета» [7] басылымдарынан және тағыда басқа журналдар беттерінде жарық көрген.

Ә. Бөкейхановтың басылымдарда басылған мақалаларында өз аты тікелей бермей бүркеншік есімдермен берілгендігін атап өтілгенді. Ол зерттеуші ғалымдар зерттеулерінде мынадай есімдер Ә. Бөкейхановтың бүркеншік есімдермен мақала бергенін байқаймыз. «Қыр ұғлы», «Қыр баласы», «Ғали хан», «Әлихан», «Ғ. Б», «Ә. Б», «Арыс ұлы», «Түрік баласы», «Қалмақбай» [8] бұл аталған есімдер қазақша басылған мақалаларда кездесе орыс басылымдарында бұданда асып түсетіндігін мерзімді басылымдардан байқауға болады. Аталған газеттердің ішінде Ә. Бөкейхановтың өмірдегі атқарған қызметінен мол деректер беретін «Қазақ» – қоғамдық саяси және әдеби газеті, 1913 жылы 2 ақпаннан бастап Орынборда аптасына бір рет, 1915 жылы аптасына екі рет шығып тұрған. 1913 жылы №1-44 (ақпан-желтоқсан), 1914 жылы №45-92 (қаңтар-желтоқсан), 1915 жылы №93-163 (қаңтар-желтоқсан), 1916 жылы №164-211 (қаңтар-желтоқсан), 1917 жылы №212-257 (қаңтар-желтоқсан), 1918 жылы № 258-265 (қаңтар-қыркүйек). Таралымы 3000, кейбір мағлұматтарда 8000-ға жеткен [9].

Тарихшы ғалым М. Қойгелдиевтің айтуынша «Қазақ» газетінің материалдары екі тұрғыдан құнды деп мәлімдеді. Біріншіден газет материалдары ХХ ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамындағы болып өткен түрлі қоғамдық үрдістерді зерттеп тану үшін аса бағалы деректер көзі болып табылады. Екіншіден, ғасыр басындағы ұлт азаттық қозғалыстың қалыптасып, даму арнасында өмірге келген бұл басылым, ең алдымен, бостандық үшін күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті деп көрсетеді [10]. Тарихшы ғалым М. Қойгелдиевтің түйіндеуінше отарлық езгі мен феодалдық мешулікке қарсы ұлт зиялылары жүргізген азапты күрестің негізгі идеялық бағыттары мен кезең-

дерін «Қазақ» материалдарынсыз мейлінше тура түсіну, әрине, мүмкін емес деген қорытындымен айғақтаған еді «Алаш қозғалысы» [11] еңбегінде. Бұл жерде байқағанымыздай Алаш өкіметіне «Қазақ» газетінің тікелей қызмет еткенін еш даусыз байқаймыз яғни Алаш өкіметінің басшысы Ә. Бөкейхановтың негізгі көзқарастары «Қазақ» газетінде еркін жазылғанына еш күмән келтіре алмаймыз. Аталған «Қазақ» газеті тәуелсіз газет екендігіне көз жеткізуге әбден болады.

Қазақ газетіне келер болсақ бірінші редакторы А. Байтұрсынов, екінші редакторы М. Дулатов, бастырушы «Азамат» серіктігі Хұсаинов – Каримов баспаханасында басылып тұрған. Газеттің 1918 жылғы сандарының редакторы Ж. Жәнібеков «Қазақ» газетінің бес жыл бойы 265 нөмірі жарық көрген, қазіргі өлшеммен алсақ бұл тым аз. Бірақ, сол замандағы қалыптасқан ахуал тұрғысынан бағаласақ, отарлық езгідегі елде, отаршылдардың көз алдында, жария түрде тәуелсіздік идеясын насихаттайтын газетті бес жыл бойы шығарып тұру үлкен ерлік болатын. 1917 жылы желтоқсанда Орынборда өткен ІІ жалпықазақ съезі қарар қабылдап, Алашорда өкіметін құрғанда 15 мүшесіне Алашорда өкіметінің ыстық-суығына күйген А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың кірмеуінің негізгі себебі үкіметті сайлауда оның кәсіби деңгейі бірінші кезекте тұрса, тағы бір себебі олар о бастан ағарту ісімен қатар «Қазақ» газетінде редакторлық қызметте отырғандығыда болар. Әрине Алаш өкіметі құрылғанда олар 15 мүшелікке кірмей қалғанымен А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтар далада қалған жоқ, білім комиссиясы құрылып, оны А.Байтұрсынов басқарды. Кейіннен А. Байтұрсынов оқу – білім министрі болды.

Ғалым тарихшы М. Қойгелдиевтің мұрағат деректерінен алған материалдары бойынша Орынбор губернаторының 1913 жылы 5 қаңтардағы жоғары баспасөз басқармасына берілген бұйрығында Торғай облысы, Қызылшенгел болысы, 8-ауылдың қазағы М.А. Оразаевқа және Торғай уезі, Тосын болысы, 5-ауылдың қазағы А. Байтұрсыновқа Орынбор қаласында қазақ тілінде аптасына бір рет шығатын «Қазақ» газетін төмендегі бағдарламамен шығарып тұруға рұқсат берілгендігі жазылған: Үкімет тарапынан бұйрық-жарлықтар, ішкі және сыртқы хабарлар, қазақтың тарихы мен тұрмыс жайы, этика, тарих, этнография және мәдениет мәселелер, экономика, сауда, кәсіп, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, халық ағарту, мектеп медресе, тіл және әдебиет мәселелері, тазалық, денсаулық және малдәрігерлік жайы, фельетондар, коррес-

понденциялармен жеделхаттар, жергілікті хроника, суреттер, почталар (хаттар) және құлақтандырулар [12].

Газеттің екінші редакторы қызметіне М. Дулатовты тағайындау туралы 1914 жылы 19 мамырдағы жоғарғы баспасөз басқармасының Орынбор губернаторына берген бұйрығында былай дейді: «Орынборда А. Байтұрсыновтың редакторлығымен шығып тұрған «Қазақ» газетінің екінші жауапты редакторы қызметін атқаруға Торғай облысы Сарықопа болысы №1 ауылдың қазағы Мир-Якуб Дулатович Дулатовқа рұқсат беріледі [13].

Жалпы аталған «Қазақ» газетінде отаршылдық езгіге қарсы күрес жүргізудің әртүрлі жолдарымен жүріп ұлт зиялыларының жан жақты білім иелері екенін байқаймыз. Мәселен Ә. Бөкейхановтың қазақ қоғамының нағыз реформаторы екенін «Қазақ» газетінің 1913 жылы басылған «Қазақтың тарихы» мақаласында орыстың атты ғаскері қазақ атанғандықтан біздің қазақ өзінің атынан айырылып, қырғыз атанып жүрмекші емес. Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Осы ғасырдағы ғылым жарығында қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай және өзіміздің шарық ғадетіне ыңғайлы қылып «қазақ мәдениетін» құрып, бір жағынан қазақ әдебиетін тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы. Орысша оқыған қазақ жастарының мойнына алатын бір жұмысы мекемеден шеткері болған әрбір істі орнында «қырғыз» деген жаңылыс атты қойып, «қазақ» деген атты қолдану тиіс. Бұл болмайтын іс, ағынға қарсы (против течения) деген сөз емес, біз суды теріс ағызған атаның баласымыз [14] деген жолдардан байқағанымыз қазақтың атын қырғыз деп шатастырмауын қазақты өз алдына жеке халық екенін мерзімді баспасөз арқылы ұсынып отырғанынан – ақ көрініп тұр. Қазақтың жер мәселесіне байланысты «Қазақ» деген мақаласынанда «1913 жылы орыс қол астындағы қазақ саны 5 миллион 64 мың болады. Қазақ хәм қырғыз Шыңғысхан заманынан бері жеті жүз жыл шамасында 9 облыс жерінде жүріп тұрды. (Бұл жерде аталған 9 облыс Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Закаспи, Сырдария, Жетісу, Ферғана, Самарқан облыстары) Қазақ жерінің шекарасы туралы мәлімет беріп «бұл жердің көбі 10-20 жыл мұнан бұрын қазақ пайдасында еді, соңғы 10-15 жыл Торғай хәм Ақмола облыстарынан қазақ пайдасындағы жерден көп жер мұжық пайдасына кетті, 1908 жылға шейін мұжыққа қазақтан 4 миллион десятина артық еді, 1913 жылдағы есепте, 1906-1912 жылдарда қазақтан мұжық-

қа алынған жер 6 миллион десятина артық [15] дейді. Ә. Бөкейхановтың аталған мақаладағы алынған адам есебі 1910 жылы жарық көрген «Формы национального движения в современных государствах» [16] СПб кітабындағы мәліметтер бойынша жарияланған болатын. Сонда байқағанымыз біріншіден қазақтың өз ата-бабасынан қалған жерінде шұрайлы жерлердің өз пайдасына іске аспай отаршылдыққа кеткенін меңзесе, екіншіден қазақ хәм қырғыз деген атуларға жеке тоқталып өткен. Газетіміздің үздіксіз шығуына байланысты сонымен қоса «қазақ» газетін қаржыландыру мәселесі алдыңғы орында тұрғандықтан Ә. Бөкейханов бұл мәселеде тікелей өзі араласқанын аңғаруға болады. «Қазақ» газетіндегі 1913 жылғы № 41 санындағы «Ұрытию» мақаласында. «Үш жылдан бері «Айқап» журналы шығып тұр, бір жылға жақын «Қазақ» газетасы шығып тұр. Бұлардың екеуінің басындағы кісілер газета мен журанал ісіне оңашалап шықпай, басы басқа қызметке байлаулы күйінде іс жүргізіп отыр. Газетаға оңашаланып шығайын десе, салмақ газетаға түседі, оны көтеретін газетада салып отырған бұлардың сомалары жоқ. Байлар жомарттық қылмады деп қарап отыруға бола ма? Екінші жолмен іс жүргізуге ойлап тұрмыз. Қазақтың кесек сома шығарарлық байлары аз болғанымен аз сомасымен, адамгершілігімен серіктікке жарайтын азаматтары аз емес. Сондықтан «Азамат» серіктігін ашып, «Қазақ» газетасын мұнан былай Алаш азаматтарының серіктесіп қосылған пұлымен жүргізбекшіміз» [17]. «Қазақ» газетінің шығарушы алқасының атынан берілген 1913 жылғы 1 санындағы құлақтандыруда: «Газетіміздің көп мақсатымыздың бірі – басқадан да алып, өзімізде барын жиып, қазақ тілінің бетін жөндеп, жолын ашпақ сондықтан қазақтың мақалалары, тақпақ сөздері, билердің шешендердің айтқан сөздері, басылған өлеңдер, қиссалар бірі де қабыл алынады, басылмай қалған сөздер қайтарылмайды» [18] делінген. Яғни «Қазақ» газетінен тікелей ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі жан-жақты кең көлемде мағлұматтарды аталған газеттен көруге болады.

Жалпы алғанда Әлихан Бөкейхановтың «Қазақ» газетіндегі мақалалары екі жүзге жуық ең түйінді деген мәселелеріне тоқталған. ХХ ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси әлеуметтік өмірінің ең түйінділеріне, қазақ шаруашылық жағдайына, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым қатынасына оқу-ағарту, бала тәрбиесіне, әдебиет пен шежірге арналған мақалалары жарияланған. 1917 жылғы 21 қарашадағы санында Ә. Бөкейхановтың басшылығымен құрылған

«Алаш» партиясы программасының жобасы [19] «Қазақ» газеті арқылы бізге жеткен құнды дерек екендігін мойындаймыз.

Ә. Бөкейхановтың «Қазақ» газетінде басылған сын мақалаларында мол тарихи – этнографиялық мәліметтер бар. Шәкәрім Құдайбердиевтің 1912 жылы жарық көрген кітабы, «Қалқаман – Мамыр» туралы сын мақаласы газеттің 1915 жылы 121-санында жарияланған [20]. Сондай-ақ Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» атты кітабына газеттің 1913 жылғы 12-санында [21] мақала арнайды. Бұл мақалада қазақ елінің тарихы, шыққан тегі туралы құнды деректер молшылық. 1914 жылы орынборда «Үміт» баспасынан жарық көрген «Қарақыпшақ Қобыланды батыр» кітабына сын мақаласын газеттің 1915 жылғы 126-129 сандарында [22] жариялайды. Осы мақалада Ә. Бөкейханов Абай өлеңдеріне, Шәкәрім Құдайбердиевтің «Шежіресіне» Шоқан Уалихановтың

ғылыми еңбектеріне сілтеме жасай отырып, жырдың көркемдігі туралы, тарихы туралы көптеген құнды мәліметтер келтіреді.

Қорыта келгенде «Қазақ» газеті осынау аз ғұмырының ішінде барша қазақ зиялыларын ортақ мақсат жолында топтастыра алды және ұлттық – демократиялық «Алаш» партиясының ұйымдасуына ұйтқы болған да осы газет. Бірақ іс жүзінде мүлде басқа принципті басшылыққа алған Кеңес өкіметінің қаһарына қарсы тұру мүмкін болмай қалды. Алайда қиын қыстау заманда «Қазақ» газеті өз міндетін атқарды. Және де орта және жоғарғы білімді қазақ зиялыларының басым көпшілігі «Қазаққа» ерді, Ә. Бөкейханов «Қазақтың» басты жетекшісі болып өз нәтижесінде жүргізе алды. Қазақ газетінде қалыптасқан ағартушылықпен бірге қазақ ұлтшылдығы да өмірге келді. Аталған қазақ ұлтшылдығының қалыптасуы да – ХХ ғасырдың басында қазақ ұлтының дұрыс даму жолында түскендігінің көрінісі.

Әдебиеттер

- 1 Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». – Алматы, 1999. – 28-46 бб.
- 2 <http://www.azattyq.org/> Сұлтан Хан Аққұлұлы. Ә.Бөкейхан шығарған «Омиць» газеті табылды.
- 3 http://ru.wikipedia.org/wiki/Туркестанские_ведомости.
- 4 «Қазақ» газеті Құрастырушылар: Ү.Сухамбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. Алматы, 1998. Құрастырылған кітапта 100 ге жуық мақаласы жарық көрген.
- 5 Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». – Алматы, 1999. – 93-247 бб.
- 6 <http://forum-eurasia.ru/>
- 7 <http://www.azattyq.org/>
- 8 «Қазақ» газеті. 1913 жылы ақпан – 1918 қыркүйек. Барлығы 265 саны басылған. Сонымен қоса мақалада айтылған Ә. Бөкейханов жарияланған барлық басылымдарда бүркеншік есімдермен жазылған.
- 9 Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». – Алматы, 1999. – 93-247 бб.
- 10 Мәмбет Қойгелдиев. Алаш қозғалысы. Бірінші том. – Алматы, 2008. – 181 б.
- 11 Сонда, 181 б.
- 12 Сонда, 187 – 188 бб. (Бұл жерде келтірілген мұрағат дерегі) ООММ. 21-қ., 9-т., 4-іс. 68, 70-п.
- 13 Сонда, 187-188 бб. (Бұл жерде келтірілген мұрағат дерегі) ООММ. 21-қ., 9-т., 4-іс. 68, 70-п.
- 14 «Қазақ» газеті, 1913,
- 15 Сонда, Қыр баласы. Қазақ 1913. – №8
- 16 Букейханов А. Киргизы – Формы национального движения в современных государствах. Под ред. А.И Костелянского. – СПб., 1910.
- 17 «Қазақ» газеті, Қыр баласы. Ұры тию. 1913. – № 41
- 18 Сонда, Құрметті оқушылар. Ішкі хабарлар. 1913. – № 1.
- 19 Сонда, «Алаш» партиясының программасының жобасы. 1917. – № 251.
- 20 Сонда, Қыр баласы. Қалқаман – Мамыр (Шәкәрім). 1915. – № 221.
- 21 Сонда, Қыр баласы. «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі». Шәкәрім Құдайбердіұғлы. 1913. – № 12.
- 22 Сонда, Қыр баласы. «Қара қыпшақ Қобыланды». 1915. – № 126-129.

References

- 1 Ushkoltai Suhamberdina «Kazakh halkynyn atamuralaru». – Almaty, 1999. – 28-46 bb.
- 2 <http://www.azattyq.org/> Sultan Khan Akuly. – Almaty: Bokeihan shygargan «Omich» gazety tabyldy.
- 3 http://ru.wikipedia.org/wiki/Turkestanskije_vedomosti.
- 4 «Kazkh» gazeti Kurastyrushylar: U. Suhamberdina, S. Dautov, K. Sahov. – Almaty, 1998.
- 5 Ushkoltai Suhamberdina «Kazakh halkynyn atamuralaru». – Almaty, 1999. – 93-247 bb.
- 6 <http://forum-eurasia.ru/>

- 7 <http://www.azattyq.org/>
- 8 «Kazkh» gazeti. 1913 zhyly akpan – 1918 kyrkyiek. Barlygy 265 sany basylgan. .
- 9 Ushkoltai Suhamberdina «Kazakh halkynyn atamuralaru». – Almaty, 1999. – 93-247 бб.
- 10 Mambet Koigeldiev. Alash kozgalysy. Birinshi tom. – Almaty, 2008. – 181 b.
- 11 Sonda, 181 b.
- 12 Sonda, 187-188 bb. (Muragat deregy) OOMM. 21-k., 9-t., 4-is. 68, 70-p.
- 13 Sonda, 187-188 bb. (Muragat deregy) OOMM. 21-k., 9-t., 4-is. 68, 70-p
- 14 «Kazakh» gazety, 1913,
- 15 Sonda, Kyr balasy. Kazakh 1913. – №8
- 16 Bokeihanov A. Kirgizy – Formy nacionalnogo dvizheniya v sovremennyh gosudarstvah. Pod red. A I. Kostelyanskogo. – СПб., 1910.
- 17 «Kazakh» gazety, Kyr balasy. Ury tiu. 1913. – № 41
- 18 Sonda, Kurmetty okushylar. Ishki habarlar. 1913. – № 1.
- 19 Sonda, «Alash» partyasynyn programasynyn zhobasy. 1917. – № 251.
- 20 Sonda, Kyr balasy. Kalkaman – Mamyр (Shakarim). 1915. – № 221.
- 21 Sonda, Kyr balasy. «Turik, kyrgyzz, kazakh ham handar shezhiresy». Shakarym Kudaiberdiev. 1913. – № 12.
- 22 Sonda, Kyr balasy. «Kara kypshak koblandy». 1915. – № 126-129.